

Imperialisme, Arendt en Mbembe over insluiting en uitsluiting

Petra Bolhuis
Maieutiek, december 2023

Inleiding

In 1951 schreef Hannah Arendt het werk *“Imperialisme”*, als het tweede deel van haar onderzoek naar totalitarisme. In 2013 verscheen *“Kritiek van de zwarte rede”* van Achille Mbembe. Beide auteurs behandelen en problematiseren begrippen omtrent identiteit, die in de hedendaagse samenleving diepgaande verdeeldheid veroorzaken, zoals zwart, ras, en natie. Hun perspectieven op imperialisme en kolonialisme gaan verder dan de waan van de dag. Zowel Arendt als Mbembe beschouwen de Verlichting als de markering van een nieuwe orde die mensen zich eigen moeten maken. Arendt legt een relatie met de nieuwe normen die in de Franse revolutie voor en door mensen worden vastgelegd; vrijheid, gelijkheid en broederschap. Dat dit de nieuwe norm is maakt nog niet dat dit ook in de praktijk vorm krijgt. Juist in deze nieuwe wereldorde vindt insluiting en uitsluiting plaats op basis van nieuwe gronden, soms met zeer gewelddadige consequenties. Het doel van zowel Arendt als Mbembe is om denkkaders aan te reiken die alle mensen in staat stelt hun eigen denken over insluiting en uitsluiting te verhelderen en verdiepen.

Door Arendt's analyse te combineren met inzichten van Mbembe, kunnen we de ontstaansgeschiedenis van een nieuw wij-zij denken ontrafelen. Juist dankzij het lukken van de idealen van de Verlichting ontstaat -onbedoeld en onvoorzien- ook ruimte voor moderne vormen van racisme en uitsluiting die doorwerken tot op de dag van vandaag.

Inhoud

1. De inzet van Arendt of wat heeft imperialisme te maken met totalitarisme.
2. De termen
3. Vrijheid, gelijkheid en broederschap en de opkomst van de bourgeoisie
4. Insluiting en uitsluiting van de koloniën naar het Europese continent
5. Beelden die ons vergezellen
6. Kritiek

1. De inzet van Arendt of wat heeft imperialisme te maken met totalitarisme.

Arendt schrijft, als altijd, over verschijnselen (fenomenen) op grond van haar eigen ervaringen. De verwondering over wat ís brengt haar tot het stellen van vragen die moeten leiden tot het kunnen begrijpen hoe een fenomeen tot stand heeft kunnen komen. Dat begrijpen is bij haar altijd gevormd met het denkgereedschap dat de filosofie haar biedt. In die zin is ze, in weerwil van wat ze zelf zegt, eerder een filosoof dan een politiek denker. En haar werkwijze hoort binnen de stroming van het fenomenologisch existentialisme.

De taak waarvoor zij zichzelf gesteld ziet, nadat ze als Joodse vluchteling is aangekomen in de VS, is het analyseren hoe het mogelijk werd dat Hitler de macht kon grijpen en zijn vernietigingskampen kon bouwen in Duitsland. Duitsland was voor Arendt het toonbeeld van de voortzetting van de Verlichtingsidealen, die via de Franse revolutie in Europa vorm hadden gekregen. Zij geloofde niet in een 'Dit nooit weer'. In tegendeel, Arendt zag in het ontstaan van het totalitarisme een nieuwe bestuursvorm die in al zijn gruwelijke consequenties hoorde bij een oplossing voor moderne problemen die ontstaan waren aan het eind van de 19de eeuw. Haar conclusie is dat als deze problemen niet worden onderkend en aangepakt, deze oplossing altijd beschikbaar blijft voor wanneer de crisis weer manifest wordt.

Arendt begint te beschrijven hoe in de 19de eeuw de wijze van productie en consumptie niet meer aansluit bij de distributie van de geproduceerde goederen. In het verleden zijn er eerdere vormen van crisis geweest die lijken op deze periode, denk aan de relatie tussen ontvolking, pestplagen en de veranderende arbeidsverhoudingen in de Middeleeuwen¹. Arendt zegt dat het cruciaal is dat de moderne crisis van de 19de eeuw plaatsvindt in landen die bezig zijn met het vormgeven van staten waarin de idealen van de Franse revolutie langzaam vorm krijgen in wetten en instituties. Deze 19de - eeuwse democratieën zijn qua vorm voor ons, mensen van de 21ste eeuw, nog verre van gelijk. Vrouwen, arbeiders en mensen van kleur moeten hun gelijkheid nog bevechten. Maar de norm biedt hen de mogelijkheid om dat te doen. Wie zich op die norm beroept treft als tegenstanders mensen die moeten uitleggen waarom deze norm niet op deze manier voor deze groep mensen geldig is of zou moeten worden. Ongelijkheid tussen mensen is niet langer de norm.

'De Franse revolutie en de denkbeelden van de Verlichting vormen een grens waarachter we niet zouden moeten terugvallen', zegt Arendt. De vraag die zich hier direct voordoet is; waarop baseert zij zich? Zelf maakt ze direct duidelijk dat de idealen van de Franse revolutie -gelijkheid vrijheid en broederschap- gekoppeld moeten worden aan de rationaliteit die we van de Verlichting verwachten. Maar zeker in haar latere werk wordt ook duidelijk dat ze, naast rationaliteit, ook een beroep doet op een gemeenschappelijk gevoel. Het gevoel dat deze waarden beter zijn dan terugvallen in een natuurlijke situatie van toeval en noodlot die sommigen hard raakt en anderen voorspoed brengt. De term die ze daarvoor in haar onderzoek naar het denken, willen en oordelen² zal gebruiken is 'een verruimde denkwijze' en een daardoor gevormde 'smaak'. Dit is fragiel en moet voortdurend opnieuw worden bevestigd. Arendt stelt vast dat de menselijke waarden van de Franse revolutie niet vanzelfsprekend zijn en verloren kunnen gaan. Het zijn waarden die berusten op een onnatuurlijk gebruik van het natuurlijke en daarmee altijd het gevolg van menselijke keuzes in plaats van afgedwongen door natuurlijke noodzaak. Deze keuzes horen bij het denken van de mens en moeten

---

¹ Fink 1985

² Arendt 1977

steeds opnieuw worden doordacht. Voor een deel nemen ze de gestolde vorm aan van tradities, wetten en instituties, maar zelfs deze moeten in stand gehouden worden én veranderen. Latere pogingen deze waarden beter te verankeren, zoals door Habermas³, laten zien dat het vastleggen eerder een valkuil is dan een redding voor deze waarden.

Arendt's onderzoek begint uiteraard met het antisemitisme. Al schrijvend en denkend ontdekt ze dat het imperialisme voorwaardelijk was voor de denkwijze die in Duitsland en daarna in Europa de Joden als ras ging demoniseren, opjagen en vernietigen. Ze maakt bij haar analyse een onderscheid tussen Jodenhaat en antisemitisme. Alleen dat laatste is in haar vocabulaire een op ras gebaseerd onderscheid en juist daar ziet Arendt een verband met het rasdenken dat opkomt in de koloniën.

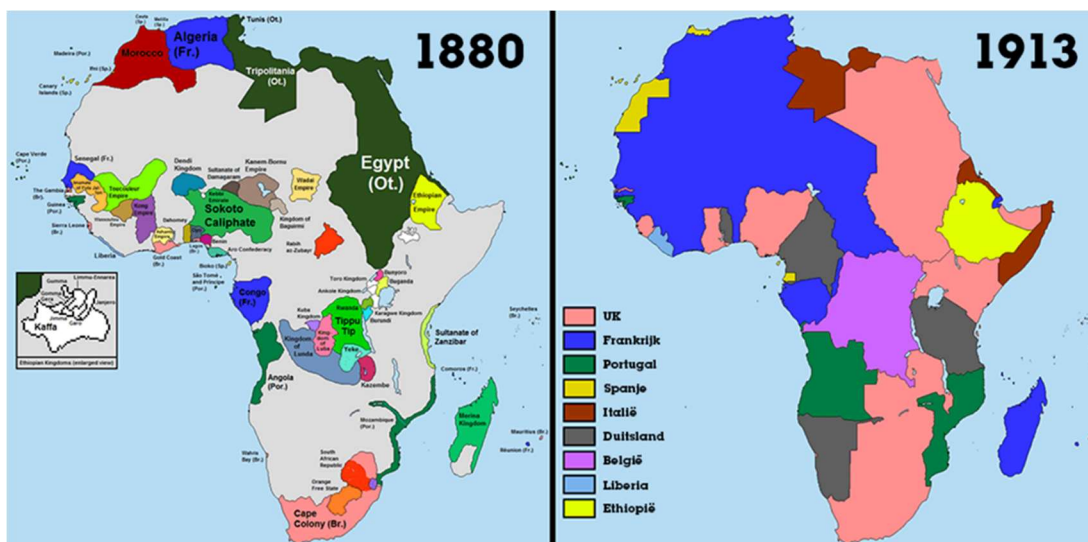
Om te begrijpen wat zij daar aan verheldering ziet is het belangrijk dat we eerst de termen waarin zij schrijft helder krijgen.

2. De termen

Imperialisme

Arendt schrijft geen geschiedenis, maar de ontwikkeling van een idee. Dat maakt ook dat zij zonder veel omhaal het imperialisme laat beginnen in 1884. Dat de Romeinen al voldeden aan de kenmerken van het algemene begrip imperialisme maakt dat velen hier de wenkbrauwen fronsen. Maar voor Arendt is het imperialisme dat zij onderzoekt altijd van ná de Franse revolutie. Het gaat vooral over landen waarin Europeanen gaan investeren en wordt pas echt imperialisme, in plaats van ondernemerschap, als de staat mee gaat investeren en de eigen burgers gaat helpen door het gekoloniseerde land toe te schrijven aan de eigen staat.

Het jaartal is 1884 omdat dan de conferentie van Berlijn begint en daarop volgt de run op Afrika.

Bron <https://www.examenoverzicht.nl/geschiedenis/conferentie-van-berlijn>

Ze laat het eindigen in 1947 als India zelfstandig wordt, maar maakt zich direct zorgen, omdat in haar optiek dit einde van het imperialisme niet leidt tot bevrijding. Arendt ziet vooral een herverdeling

³ Habermas 1989

van de macht over de voormalige koloniën tussen grootmachten: Amerika en Rusland. En ze kijkt met zorg naar de toenemende invloed van China.

Staat, natie en natiestaat

De staat komt voort uit de monarchie die qua macht door de bevolking is overgenomen. Het gaat hierbij om een op burgerlijke wetten gebaseerde structuur die de belangen van alle inwoners van een gebied dat onder die wetten en instituties valt moet borgen. 'Het is in hoge mate abstract', zegt Arendt; 'en ook al komt het voort uit passionele bewegingen als de Franse revolutie, het zoekt steeds de objectiviteit'. De staat draagt zorg voor de vrijheid en de gelijkheid van al haar burgers als zijnde normatieve principes uit te drukken in wetten en instituties.

Een natie komt oorspronkelijk meer uit de boerentraditie en heeft haar wortels in een gemeenschap met gedeelde en overerfde gewoonten en tradities. De groep is meestal erfelijk met elkaar verbonden en de binding wordt gevoeld en beschreven als natuurlijk. De natie wil een bepaald soort gedrag of eigenheid behouden, ook als dat betekent dat sommigen worden bevoorrecht ten opzichte van anderen. Vaak mag iedereen er uiteindelijk bij horen, maar dan moet men zich wel aanpassen aan hoe diegenen die als 'wij' worden ervaren zich gedragen. Dit kenmerk speelt bij Arendt's analyse van assimilatie een grote rol.

De natiestaat begint als een versterking van de staat met meer ideologische middelen die het leent van de natie. Eén vlag, één taal, één gedeelde culturele identiteit, die in schoolboeken en festiviteiten wordt uitgedragen. Vaak voelen die bindende elementen als oude tradities, maar blijken ze bij nader onderzoek recentelijk te zijn ingesteld.

De stam ontstaat als de inwoners van een natiestaat zich tot over de grenzen heen één gaan voelen met een 'wij' verbonden door een al dan niet verzonnen verwantschap. In de analyse van Arendt wordt zichtbaar dat wanneer deze binding eenmaal losgezongen raakt van de staatsgrenzen de samenstelling meer en meer willekeurig en veranderlijk wordt. Alles is gericht op de eigenbelangen van de stam.

Als dat gebeurt ontstaat er binnen de natiestaat een verschil tussen 'de stam' en de rest. Daarmee begint een vermenging van nationalisme en tribalisme. De stam is uiteindelijk belangrijker dan het landsbelang. De groep die zich één stam voelt gaat, zodra machtsverwerving mogelijk wordt, zich afzetten tegen de staat. Immers de staat handhaaft algemene belangen en haar wetten en instituties worden daarmee gezien als vijandig ten opzichte van de stam-nationalistische tradities en belangen.

Bourgeoisie en plebs

Bourgeoisie is de groep burgers die vooruitkomt in de wereld ná de Franse revolutie. Ze hebben politieke mondigheid verworven én ze hebben welvaart vergaard. Deze bourgeoisie is de eerste groep, volgens Arendt, die wel economische hegemonie verwerft, maar geen politieke heerschappij wil. Ze willen geregeerd worden. Er is alleen één probleem: ze willen dat de regering doet wat goed is voor de bourgeoisie is. Dat maakt dat ze steeds kiezen voor hun eigen korte termijn eigenbelang. Het gemeenschappelijke en meer abstracte belang van het vasthouden aan de waarden van de Franse revolutie en de Verlichting zien ze eerder als een hinderpaal voor hun eigen belangen, dan als iets wat nastrevenswaardig is.

Omdat deze bourgeoisie het politiek af laat weten ontstaat er ruimte voor politieke invloed vanuit het plebs.

Plebs is in het werk van Arendt een zeer gemêleerd gezelschap bestaande uit iedereen die in de nieuwe ontwikkelingen van de 19de eeuw in sociaaleconomisch opzicht zijn gevestigde plaats verliest.

Dat kunnen werklozen zijn, teruggekeerde soldaten na de eerste wereldoorlog of voormalige adel die door herverdeling en onteigening hun land zijn kwijtgeraakt. Wat ze met elkaar gemeen hebben is dat zij 'het droesem van de vooruitgang' vormen. Ze dwalen door de nieuwe orde en vinden daar geen plaats waar hun belangen worden behartigd. In Arendt's werk is het onduidelijk wanneer deze groep ontstaat. Vaak legt ze het begin bij het eind van de 19de eeuw, soms daarvóór als de eerste avonturiers naar verre landen gaan om hun geluk te beproeven en soms pas in het interbellum als de na de eerste wereldoorlog Europa opnieuw vorm aanneemt en grote groepen ontheemden hun plaats in de nieuwe orde zoeken.

Voor Arendt is het belangrijk dat deze mensen (het plebs) zich niet vertegenwoordigd voelen door de democratie van een staat. Ze hebben geen enkel idee hoe zij weer een plaats moeten veroveren in de nieuwe wereldorde. De ontwikkelingen gaan te snel en ze zien achter zich een wereld waar alles klopte en vóór zich een wereld die ze niet begrijpen en waarin hun oude positie ook niet meer bestaat. In het college heb ik de term 'eerwereld' van Appiah⁴ gebruikt om duidelijk te maken wat hier speelt. Appiah zegt dat een eerwereld vertelt hoe je eer krijgt en hoe je eer kunt kwijtraken. Dat is voor ieder mens belangrijk, omdat dit de individuele plaats in de gemeenschap met mensen bepaalt. Als een eerwereld verandert kan het zijn dat waar mensen eerst eer mee inlegden nu ineens waardeloos is geworden, of zelfs leidt tot eerverlies. Een individu of groep verliest eer zonder zelf te veranderen en dat maakt een sterke hang naar het verleden wakker, een verleden waarin de oude eerwereld nog bestond. Die nostalgie naar de eerwereld staat los van de houding tegenover andere technische of sociale veranderingen.

Het plebs gaat in het verhaal van Arendt een belangrijke rol spelen omdat zij de ruimte gaan innemen van het politieke vacuüm dat de bourgeoisie heeft laten ontstaan. Er staan leiders op die een politiek gaan voeren gebaseerd op enerzijds de economische belangen van de bourgeoisie en anderzijds de hang naar een nieuwe orde waarin al het plebs hun eer zal hervinden. De loop van de ontwikkelingen maakt dat in het interbellum de bourgeoisie en het plebs zich aansluiten onder Hitler die de hardwerkende burgers én het plebs belooft hun belangen te verdedigen tegen diegenen die niet tot het tribale Duitse volk (en later de Ariërs) behoren. Zoals hierboven aangegeven is niemand werkelijk zeker of hij of zij tot deze stam hoort, maar wie niet letterlijk uitgestoten wordt denkt of hoopt bij de stam te horen en dus veilig te zijn.

3. Vrijheid, gelijkheid en broederschap en de opkomst van de bourgeoisie

De sociaaleconomische ontwikkeling van de 19de eeuw maakt het mogelijk dat grote groepen mensen en kapitaal naar het buitenland verhuizen om daar de productie en consumptie voort te zetten die op het Europese continent was vastgelopen. Avonturiers, investeerders en werklozen gaan deelnemen aan projecten in verschillende landen in Afrika en worden daarbij ondersteund door Joodse investeerders die deze investeringen wel aandurven. Zij hebben geld en internationale contacten.

Ergens aan het eind van de 19de eeuw kloppen deze eerste kolonisten aan bij hun overheid en gaan vragen om steun. Ondertussen is het bezitten van koloniën ook internationaal gezien een machtsfactor geworden. Dat is ook waarom staten in 1884 gaan vergaderen om Afrika te verdelen.

---

⁴ Appiah 2016

Arendt gaat daar niet diep op in. Voor Arendt gebeuren er nu een aantal zaken die, los van deze specifieke situatie, nieuwe vormen van politiek mogelijk maken die zij hoogst verontrustend vindt;

1. Doordat investeerders geld krijgen van hun eigen overheid wordt privé-eigendom het nieuwe criterium voor democratische politiek. In Arendt's ogen is politiek die gaat over eigendom altijd een race naar de bodem. Niet dat ze voor collectief bezit is, maar ze analyseert dat eigendom vraagt om efficiëntie en doel- middel relaties. In haar volgende grote werk "*De menselijke conditie*" gaat ze dit idee uitwerken. Voor nu volstaat het om uit te leggen dat doel- middel relaties altijd gebaat zijn bij efficiëntie. Als een regering zijn bevolking met het oog op dat doel gaat besturen kan het groepen mensen uitsluiten teneinde meer winst en meer efficiëntie voor het geheel te bereiken. De impulsen tot de verdediging van de abstracte principes van de Franse revolutie kunnen, in de ogen van Arendt, nooit uit de bescherming van eigendom, hetzij privé- hetzij collectief-, voortkomen.
2. Wanneer de investeerders en ondernemers meer expansie willen en de staten in Europa ook meer macht ontlene aan die kolonisatie, dan wordt expansie omwille van de expansie het nieuwe doel. Dit element uit het imperialisme ziet Arendt terug bij Hitler. Deze expansiedrift kan grote groepen mensen overtuigen dat niet nu, maar zeker later, alles beter wordt. De inzet is maximaal, iedereen kan meedoen en daar eer uithalen, ook al is het in de meest erbarmelijke omstandigheden. Ondertussen hoeven staten niets te doen aan de complexe situatie van de vastgelopen sociaal- economische situaties in het eigen land op het Europese continent. Als door een onzichtbare hand zal daar alle crisis voorbij zijn als de expansie voltooid is. Om dit narratief te kunnen blijven voeren zal de expansie ten koste van alles moeten worden voortgezet.
3. Door de wetten en instituties in democratisch Europa zou men ernstig belemmerd worden in de expansie binnen de koloniën. Vrijheid, gelijkheid en broederschap, wetten en instituties, geweldsmonopolies van de staat, dit alles kan geen plaats hebben in de grote run op Afrika. Door de grote afstand van de democratische controlemechanismen kan men in de koloniën lang zijn gang gaan. Bestuurders in de koloniën gaan redeneren 'dat men daarginds niet weet hoe het hier is' en daarmee moeten de Europese regeringen dan ook niet worden lastiggevallen. Geweld en geweldsmiddelen raken nu meer en meer los van hun democratische controle.
4. De politiek zelf verandert onder invloed van dit hele proces; privébelangen worden politieke belangen. De bourgeoisie wordt leidend. Er ontstaat, gedragen door wit Europees eigenbelang, een nieuw narratief waarin de gelijkheid een 'tenzij' gaat toevoegen voor alle oorspronkelijke inwoners van de koloniën. Er is, zo claimt dit nieuwe verhaal, een verschil tussen mensen. Dat verschil krijgt wetenschappelijke ondersteuning in een variant op de evolutietheorie die zwarte mensen een lager stadium in de evolutie toekent. En dit narratief van aan raciale kenmerken gekoppelde verschillen is grond voor geweld, uitbuiting en een totale deprivatie van rechten voor zwarten.

Arendt maakt duidelijk dat in dit proces van 'gelijkheid met uitzonderingen' mensen veelal ten onrechte denken dat zij aan de goede kant van dit narratief staan. De voortzetting van deze uitsluiting op het continent kent echter geen vaste scheidslijnen. De expansiedrift daar wijst steeds nieuwe groepen mensen aan die op grond van -al dan niet verzonnen afstamming- moeten worden uitgesloten.

Arendt beschrijft hoe geassimileerde Joden denken dat het uitsluiten en opjagen alleen gaat over niet geassimileerde *Ostjuden*. Ze komen er tijdens de dertiger jaren in Duitsland achter dat dit niet het geval is.

Mbembe maakt duidelijk dat de vernegering ook witte mensen zal treffen die worden aangewezen als een gevaar voor de vooruitgang en evolutie van de mensheid als geheel.

Het grootste zorg van beide denkers betreft het idee van de noodzakelijke geachte (tijdelijke) opheffing van de abstracte principes van gelijkheid en vrijheid. Deze noodzaak zal steeds verwoord worden wanneer de maatschappelijke druk vraagt om het vooropstellen van andere belangen zoals gevoelens van veiligheid of het beschermen van economische verworvenheden. Elke crisis die hierna kan worden toegeschreven aan een uitgesloten groep van objectieve vijanden vindt zijn zogenaamde oplossing in het al dan niet met geweld bestrijden van deze groep.

4. Insluiting en uitsluiting van de koloniën naar het Europese continent

Arendt beschrijft hoe het verval van echte politieke waarden, die het eerst wordt toegepast in de sfeer van het imperialisme, via de Panbewegingen naar het Europese continent komt. Er is geen direct oorzaak-gevolg ontwikkeling, maar een samenvloeien van ideeën die, wanneer de tijd daar is, inzet worden van de campagne van Hitler om aan de macht te komen.

Een aantal elementen komen dan samen:

- **De adel die zich niet thuis voelde in de nieuwe wereld van meritocratie en kapitalisme** gaat zoeken naar een behoud van hun eerwereld en verbindt zich al vroeg internationaal. Over grenzen van staten heen zien zij zichzelf als het betere deel van de mensheid en zij voelen de behoefte om hún waarden en belangen te beschermen. De invloed van die groepen is groot omdat zij van oudsher sterke banden hebben met de macht. Het idee van een over de grenzen heen bestaande eenheid van stamverwantschap vindt hier, binnen de werkelijkheid van ontstane staten, zijn nieuwe vorm. Wat men deelt en voedt is de afkeer van de staat en haar instituties die de belangen van hun stam aantasten. Ook vandaag de dag nog zijn er bijvoorbeeld in Duitsland bewegingen die op deze gronden terug willen naar een tijd waarin hún waarden nog centraal stonden. Zo willen de *Reichsburgers*⁵ terug naar het Duitse rijk, waarbij onduidelijk is of dat het Duitsland van vóór 1945 is, of dat ze terug willen naar Het heilige Roomse rijk.
- **De wetenschap, die gaat classificeren**, gaat het concept evolutie verbinden met oordelen over beter- en minder ontwikkelde soorten. De bescherming van wat men ziet als de betere soorten is een bij de evolutietheorie aansluitende houding. In heel Europa (en de VS) wordt dit begin 20ste eeuw de wetenschappelijke consensus. De mensheid als geheel moet beschermd worden tegen degeneratie van het mensenras. Dit is waar Arendt over zegt dat zoologen zich met de politiek verbinden. Zij vindt dit erg zorgelijk.
- **De Verlichting die al sinds de Franse revolutie te kampen had met het verschil tussen gelijkheid als norm en als vorm.** Wanneer de ontwikkelingen voortschrijden komt de gedachte op dat sommige groepen zijn blijven steken in een vroeg menselijke fase en het meeste baat hebben bij een paternalistische behandeling. De verheffing van het volk betekent immers ook dat er een norm is waaraan mensen moeten voldoen. Assimilatie laat zien dat wie al bij de stam hoort deze norm wel kan overschrijden, maar degene die niet bij de stam hoort zal altijd op zijn hoede moeten zijn of hij wel voldoet.

---

⁵ <https://duitslandinstituut.nl/artikel/15833/reichsburger-ontkennen-de-bondsrepubliek>

- **Het concept vrijheid krijgt een nieuwe invulling** Vrijheid betekent nu: onbelemmerde voortgang van de natuurimpulsen. Kennis en vrijheid hebben betekent nu: kunnen lezen welke weg de natuur gaat en daaraan bijdragen. Het impliceert dat verdragende rationele overwegingen, die moeten beschermen tegen al te impulsief handelen, nu hun waarde verliezen en als schadelijk worden gezien. Het doel, d.w.z. het ongehinderd laten stromen van de natuurlijke ontwikkelingen, heiligt nu alle middelen. Niet iedereen zal geïnformeerd worden over de inzet van de meest gewelddadige middelen. Alleen degenen die de werkelijkheid in de ogen durven kijken kunnen dat aan, is het nieuwe credo, concludeert Arendt op grond van teksten uit het nazisme.

In het giftige amalgaam van Hitlers ideeën ziet Arendt deze in het imperialisme geboren concepten terug;

- Het opheffen van de abstracte idealen van vrijheid, gelijkheid en broederschap en daarmee het aanwijzen van groepen mensen die niet als mensen behandeld hoeven worden omdat ze de vooruitgang van het geheel belemmeren,
- Het beroep op de wetenschap om de evolutionaire verschillen ook binnen Europa te kunnen aanwijzen, en het uitzuiveren van het genetisch materiaal als een efficiënte methode om de natuur te helpen,
- Het geweld gebruiken om de logica van een idee zich vrijelijk te laten ontplooiën,
- De expansie omwille van de expansie, om iedereen een rol te kunnen geven in de goede toekomst, zonder de problemen in het hier en nu te hoeven oplossen. De expansie wordt zodanig leidend dat het totalitarisme ook zijn eigen mensen opoffert aan de expansie,
- Aanpassing van gedrag doet er nu niet meer toe, rassenkenmerken gaan een eigen objectieve status krijgen, waardoor het gedrag van mensen altijd op die manier beschouwd zal worden. Gedrag niet vertonen wat wel bij het ras hoort volgens de classificatie, maakt iemand nu niet langer een goed geassimileerde burger, maar maakt iemand nu verdacht. Hier ontstaat de objectieve vijand die bestreden moet worden als een plaag.

5. Beelden die ons vergezellen

Dit nooit weer

De goed geassimileerde Joodse familie van Arendt achtte zichzelf staatsburger van Duitsland, maar moest tot hun afschuw constateren dat assimilatie hen niet kon redden. Immers niet gedrag of politieke opvattingen zijn nu doorslaggevend, het gaat nu om zuiver objectieve categorieën. De totalitaire leider doorziet welke kenmerken het bij de voortschrijdende evolutie zullen redden en dragers van deze goede kenmerken zullen nu al worden beschermd tegen vermengingen met wat de ideologie ziet als onzuivere elementen.

Voor Arendt is het duidelijk dat het verhaal van het nazisme over het Joodse ras dat inferieur zou zijn alleen kan ontstaan als er al voorwerk is gedaan waardoor de ongelijkheid onder mensen weer denkbaar en bespreekbaar is. Daarna beschrijft ze hoe het niet alleen voor het verleden, maar ook voor de toekomst nodig is om een bewustzijn te hebben van hoe snel verhalen weer kunnen veranderen. Tussen haar geassimileerde opvoeding waarin ze, zoals ze zelf verklaarde, op straat Joods gemaakt werd en haar vlucht uit Duitsland als een vrouw die vanwege haar Joods zijn haar leven niet meer zeker was liggen nog geen dertig jaar. Daarna zegt ze - tegen de kritiek in- dat het

niet gaat om Jodenhaat, maar om een methode om overbodigen aan te wijzen. Een ras van overbodigen krijgt de schuld van alles wat er niet goed gaat.

De koppeling van dat anders zijn aan erfelijke kenmerken die overdraagbaar zijn maakt dat deze groep moet worden vernietigd. De geschiedenis leert dat dat daarna ook in al zijn gruwelijkheid kan en gaat gebeuren. En Arendt voorziet dat steeds opnieuw de verleiding zal ontstaan om interne spanningen op te lossen door een zondebok aan te wijzen en daarmee een ongelijkheid te creëren tussen mensen, die vervolgens op allerlei manieren wordt waargemaakt.

Gelijkheid keert terug als norm

Zelfs als mensen raskenmerken achteraf doorzien als een onrechtmatig, onwetenschappelijk en op eigenbelang gebaseerd onderscheid dat tussen mensen is aangebracht, dan zijn we nog niet van het narratief af. Het onderscheid is gemaakt en werkt tot op de dag van vandaag door. Daarbij doelt Arendt niet alleen op de positie van Joden na de Holocaust, of zwarten na het imperialisme. Voor zowel Arendt als Mbembe ligt de grootse zorg in het politieke model dat hiermee mogelijk is geworden. Een politiek die omwille van economische belangen van de machtigste groep van haar burgers, anderen dat burgerschap kan onthouden. Deze 'stam' kan met een beroep op veiligheid, redelijkheid en zelfs wetenschappelijkheid zichzelf voorop stellen en anderen zelfs buiten de wetten en instituties houden die de gelijkheid regelen.

Mbembe gebruikt de term 'vernegering van de wereld'. Arendt heeft het over 'de overbodigen'. Beiden zeggen dat abstracte waarden die mensen hebben verworven, zoals die van de Franse revolutie, hooggehouden moeten worden, ook als dat soms tegen (korte termijn) eigenbelangen ingaat.

Kolossos

Mbembe is postmodern in zijn benadering en maakt duidelijk dat het verzet tegen uitsluiting en ongelijkheid bemoeilijkt wordt omdat de taal, de categorieën en de veelal onbewuste beelden van een narratief, gericht op uitsluiting, meegenomen wordt als het kolonialisme en de ongelijkheid worden afgeschaft.

De termen die daarbij horen zijn discours en dispositief; de taal maakt de wereld zwart-wit, maakt degene die met het N-woord zijn ingedeeld tot dragers van kenmerken die hen in het narratief dieren maken of slapende kinderen. Zwarte mensen kunnen niet buiten de indeling hun eigen stem laten horen. Derrida zegt; "het verleden bespookt het heden". Alles wat als fenomenen voorkomt in de strijd tegen racisme is gekleurd door imperialisme en ongelijkheid: van het land Afrika waarvan de grenzen op Europese tekentafels zijn getrokken, tot de zelfervaring van Zwarte mensen. Mbembe schets het beeld van de Kolossos waarbij de zwarte mens al in zijn verschijning in de witte wereld een aanklacht is, een schreeuw om gerechtigheid. Maar dat schurende ongemak maakt dat de witte mens zich aangevallen voelt, onafhankelijk van wat zwarte mensen doen of zeggen. Philomena Essed is een voorbeeld van een dergelijk proces. Haar feitelijke opsomming van racisme is niet te verdragen en daardoor werd zij weggezet als lastig of incapabel. Nu, na eerherstel, kan ze uitleggen waarom het belangrijk is om eerst ook met alleen zwarte mensen te kunnen spreken over racisme. In dat taalspel is er niemand de kolossos en dat schept de noodzakelijke ruimte om de zelfervaring te onderzoeken tussen de ontologie van het menszijn en diegene die het N-woord van je probeerde te maken. Die tussenruimte moet geradicaliseerd worden, schrijft Mbembe. Die fase kan niet doorlopen worden als er voortdurend gevoeligheden van witte mensen een rol spelen. De goede en oprechte intenties van witte mensen doen er in deze zwarte zelfreflectie niet toe.

6. Kritiek

Taal en tijd

Alhoewel Arendt de laatste decennia aan populariteit wint wordt haar analyse van Imperialisme nauwelijks besproken. Wellicht verandert dat nu Europa haar koloniaal verleden meer onder ogen komt. Maar ondertussen is er ook kritiek op haar werk dat zich richt op Arendt's eigen houding tegenover discriminatie en racisme. De kritiek is tweeledig; men verwijt haar te weinig oog te hebben voor de oorspronkelijke bevolking van Afrika in haar verhaal over het imperialisme. Dat is terecht, maar dat geldt ook voor haar aandacht van de effecten van de opkomst van Hitler op Joden in Duitsland. Het is in hoge mate het gevolg van haar onderzoekswijze en haar schrijfstijl. Dat zij zonder enige kanttekening teksten van Conrad opschrijft is niet meer van deze tijd en een geannoteerde versie van deze tekst zou nodig kunnen zijn.

Inleving en de scheiding privé-publiek

Een tweede lijn van kritiek is van grotere invloed op haar analyse en moet filosofisch meegewogen worden. Eenmaal aangekomen in de VS denkt Arendt zich te kunnen verplaatsen in de positie van zwarte ouders die hun kinderen naar school brengen in de tijd dat de segregatie van onderwijs net wordt opgeheven⁶. Een aantal zwarte schrijvers toen en nu denken dat die inleving mislukt. Waarom is dit filosofisch zo belangrijk?

Hier komen twee concepten uit haar werk aan de orde.

1. Het verruimde denken
2. De scheiding privé-publiek

Het verruimde denken is voor Arendt de methode om buiten je eigen ervaringen te kunnen denken. Immers er is als denkinhoud van de rationele mens alleen de wereld van verschijnselen en dan nog is die er alleen in zoverre deze mens daar ervaringen mee heeft opgedaan. Maar we kunnen het denken, dat we als mens hebben, verruimen met wat anderen hebben ervaren. Dat kan via boeken, media, ontmoetingen. Op die manier kunnen we beoordelen wat goed is en wat niet, ook als het gaat over ervaringen die wij zelf nooit hebben opgedaan. Taal speelt daarbij een belangrijke rol voor Arendt, maar juist in haar laatste grote werk '*Denken*' maakt ze ook ruimte voor een ander soort oordeelsvermogen dat ze naar analogie van Kant 'smaak' noemt.

Wat er misgaat in haar beschrijving van de situatie van het kleine zwarte meisje dat naar school begeleid wordt terwijl ze belaagd wordt door schreeuwende witte tegenstanders, is dat Arendt veel minder in staat is zich in te leven dan ze denkt. Bell (Gines) oordeelt dat Arendt het hele essay schrijft op basis van een misinterpretatie van de krantenfoto en van de positie van de ouders van dat kind. Dat Arendt niet meer achtergrondinformatie heeft gezocht kan haar om redenen van zorgvuldigheid zeker kwalijk genomen worden.

Nog belangrijker is, dat op grond van eerdere discussies van Arendt met zwarte schrijvers, volgens Bell, duidelijk blijkt dat ook Arendt vooroordelen heeft over zwarten. Zij heeft het verschil zwart – wit kritiekloos overgenomen uit haar omgeving in Amerika. Ze is, zo legt Bell uit in haar boek, paternalistisch en maakt het een probleem van zwarten (*the negro problem*) in plaats van een vraag van de zwarten waarom de witte toch altijd problemen hebben met zwarte mensen in hun omgeving (*the negro question*). Dat schaadt Arendt's idee van verruimde denken. Het maakt vooral duidelijk dat de vraag of het verruimde denken toereikend is in een situatie, nooit beantwoord kan worden

---

⁶ Arendt 2004, Overpeinzingen bij Little Rock

door degene die in die situatie aan de kant staat van de bevoorrechtte. Het laat ook pijnlijk zien dat diegenen die zelf ervaringen van uitsluiting hebben doorstaan, zich er niet gemakkelijk van bewust zijn dat zij de bevoorrechte kunnen zijn in een specifieke situatie. Verruimd denken toepassen zou wel eens veel meer problemen mee kunnen brengen dan Arendt inzag.

Het tweede probleem is dat Arendt een door haar moeder ooit aangebrachte **scheiding privé-publiek** aanhoudt in al haar denken. Dat betekent dat ze mensen privé veel, zo niet alle, ruimte geeft om om te gaan met wie zij willen. Dat zou kunnen betekenen dat privéscholen ervoor kunnen kiezen om alleen witte kinderen toe te laten. 'Waarom zou je je kind naar een school laten gaan waar ze niet welkom is?' vraagt Arendt zich af over Little Rock. Maar haar moeder stuurde haar wel naar een school waar Joodse kinderen in toenemende mate minder welkom waren. En als de leerkracht antisemitisch was dan moest de kleine Arendt opstaan en naar huis gaan. Bell zegt dat Arendt niet ziet dat het onderscheid dat gemaakt wordt zelf altijd al politiek is.

Arendt zegt dat goed oordeelsvermogen tot stand komt door de werkelijkheid van de verschijnselen die je mee naar binnen neemt en overdenkt. Daarbij zijn twee posities van belang; Ten eerste moet er ruimte zijn voor het 'stop en denk'. Dat is wat Arendt doet in haar essay over Little Rock ten aanzien van de krantenfoto met het zwarte meisje. Maar daarnaast is er een publiek domein nodig waar je denken gevoed wordt met het spreken over de ervaringen en de beschrijvingen van de verschijnselen door anderen. Dat aspect blijkt ze in Little Rock niet voldoende te hebben meegewogen en als mensen haar daarop attenderen wil ze het ook niet horen. Het maakt duidelijk dat schrijven over de valkuil van de helderheid van het eigen denken iets anders is dan leven met de valkuilen van je eigen denken en daarnaar handelen.

Onbedoeld vormt Arendt hier een terechte waarschuwing dat goede bedoelingen, een scherpe geest en een kritische pen toch onvoldoende zijn om recht te doen aan de stem van degene die in het debat naar de achtergrond zijn geduwd. Er moet geluisterd worden naar de mensen zelf, waarvan de stem nog niet is vertegenwoordigd in het publieke domein.

Dit probleem raakt ook het verschil tussen geding en geschil. Arendt lijkt te denken dat zij het probleem objectief kan benaderen, maar ze heeft te maken met een geschil. Er moet gesproken worden over de kaders waarbinnen het racisme kan bestaan, voordat algemene oordelen geveld kunnen worden. De kaders zijn immers juist voor uitgesloten mensen niet op dezelfde wijze voorhanden en daarom moeten er zaken aangekaart en geradicaliseerd worden. Het is precies dát element dat maakt dat de dwang tot assimilatie altijd weer op de loer ligt. Witte mensen zullen van zwarte teksten hierover al snel concluderen dat er overgevoeligheden spelen, of dat er maar langs de weg van de instituties en de wet gegaan moet worden. In het onderzoek van Philomena Essed staan talloze voorbeelden van goedbedoelde, maar toch heel racistische uitspraken. Allemaal voorbeelden van gedrag dat bijna niet benoemd kan worden in een door witten gedomineerd discours.

Toe-eigenen en radicaliseren van het verschil

Mbembe maakt duidelijk dat ook intern het denken van zwarten over zichzelf gekleurd is door het uitgesloten zijn, het anders zijn. De zwarte kinderen die het liefst willen denken dat de witte pop de pop is waar ze op lijken, omdat ze hem of haar zouden willen zijn⁷. Mbembe beschrijft dat ook in de goede bedoelingen het verleden zichzelf versterkt; etnische kunst zoals Cobra, antidiscriminatie werkgroepen, Afrika studies en musea voor volkerenkunde zijn nog steeds bezig om het verschil neer te zetten.

Een van de meer recente vormen om met het verleden van racisme om te gaan is een zich

---

⁷ <https://www.vpro.nl/lees/gids/2016/51/-Welke-pop-vind-je-lelijk--.html>

terugtrekken in identiteiten die terug te voeren zijn op uitsluitingen uit het verleden. Onderwerpen worden toegeëigend. Voorbeeld is hoe een witte, toen non-binaire vrouw, Marieke Lucas Rijneveld het gedicht van een zwarte vrouw, Amanda Gorman, niet mag vertalen in het Nederlands. Susan Neiman gaat in haar essay *Left≠Woke* in op dit probleem en zegt dat universele rechten en algemene rechtsaanspraken centraal moeten blijven staan. Maar de vraag is of zij niet, net als Arendt, spreekt vanuit haar geprivilegieerde positie. Als assimilatie niet werkt, is ongemak zaaien door ruimte op te eisen misschien wel een noodzakelijke fase. De aanstootgevende en vaak gewelddadige emancipatie van eerdere uitgesloten groepen heeft vaak wel vruchten afgeworpen. Denk aan de suffragettes⁸ een groepering waarop van mannen en vrouwen een sterke druk was om zich te matigen, iets waar ze geen gehoor aan gaven.

Terug naar de staat

De laatste tijd is er ook nieuwe kritiek te horen binnen het racisme- en imperialisme debat. Zineb El Rhazoui is een vrouw, met een oorspronkelijk islamitische achtergrond, die leeft in Nederland. Zij schrijft dat er te weinig rekening wordt gehouden met haar rechten en die van andere vrouwen in Nederland en Europa. Juist omdat de voormalig koloniserende landen, zoals Nederland, mensen het recht willen geven om volgens hun cultuur te leven gaat het mis met de gelijkheid en de vrijheid. In haar optiek krijgen de mannen van het strenge islamitische denken te veel ruimte om de in hun geloof gekoesterde ideeën over ongelijkheid vorm te geven. Zodra zij daartoe door de wet in gelegenheid worden gesteld is de vraag waar vrouwen van deze Islamitische mannen zich kunnen melden als hun gelijkheid wordt geschonden.

Diezelfde vraag doet zich ook voor bij de botsende rechten van andere minderheden; mag een voetballer op grond van zijn religie een regenboogband weigeren? Mag een ambtenaar weigeren twee mensen van verschillende kleur, of van dezelfde sekse weigeren te trouwen? Arendt zou zeggen dat de wet hier doorslaggevend is. Hedendaagse denkers zullen zich ook afvragen wie de wetten maakt.

El Rhazoui lijkt vooral te waarschuwen dat gelijkheid en vrijheid kwetsbaar zijn als we religies te veel ruimte geven om de daarin aanwezige ongelijkheid vorm te geven. De staat moet instituties bieden die iedereen gelijke rechten geven en dat borgen in wetten en in de grondwet waarop iedereen een beroep kan doen. Vandaag de dag is daar als extra borging de Europese overheid en haar wetten en instituties waarop een beroep kan worden gedaan. Schaamte over en erkenning van racisme en onderdrukking in het verleden mag niet doorslaan in het geven van ruimte voor onwettige ongelijkheid.

Kapitalisme en gelijkheid

De politiek ondervindt grote invloed vanuit het economische veld. Kapitalisme speelt bij zowel Arendt als Mbembe een belangrijke rol in het ontstaan van narratieven van uitsluiting. Wat beiden duidelijk maken is dat het kapitalisme, anders dan de meer optimistische Kant dacht, ons niet als vanzelf betrouwbaar maakt voor elkaar. Onze morele waarden, die we als een onnatuurlijk gebruik van het natuurlijke hebben ontwikkeld, kunnen niet beschermd worden door een op het kapitalisme georiënteerde overheid. Het kapitalisme is, net als de natuurkrachten, een amorele kracht. Het is gericht op efficiëntie en winst voor wie de eigenaar of aandeelhouder van de onderneming is. De ongelijkheid die daar het gevolg van is leidt net als imperialisme en racisme tot een narratief waarin het lijkt alsof de slachtoffers van de groeiende ongelijkheid zelf schuldig zijn aan hun ongelijkheid. Daarnaast wordt het verschil gelabeld als een natuurlijk gevolg van de verschillen tussen mensen en

---

<https://historianet.nl/maatschappij/politiek/politici/suffragettes-wilden-kiesrecht-afdwingen-met-bommen>

⁸

hun omstandigheden. Arendt en Mbembe maken duidelijk dat het gelijkheidsideaal een menselijke keuze is om tegen natuurlijke verschillen, veroorzaakt door pech, natuurlijke aanleg of andere omstandigheden, een dam op te werpen. Het is een keuze waardoor de wereld gelijkjer en vrijer wordt voor alle mensen. De morele aspecten zullen daarom vanuit de politiek geborgd moeten worden. Niet op een Platoonse wijze. Er is niet één universele moraal die wij mensen efficiënt over de wereld kunnen uitrollen. Zowel Arendt als Mbembe zijn denkers die uitgaan van een voortdurende verandering van de uitkomsten van onze overwegingen. Wat ze beiden bepleiten is een systeem van *checks and balances* die mensen in staat stelt de mensenrechten en die andere idealen van de Franse revolutie vorm te geven, ook als dat tegen de economische eisen van het kapitalisme of het marxisme in gaat en zelfs als dat tegen hun eigen korte termijn eigenbelang ingaat. Arendt legt vooral het belang uit van de overheid en de abstracte principes en komt pas in laatste instantie toe aan het persoonlijke oordeelsvermogen. Voor haar gaat het om de borging van menselijke gelijkheid die het mogelijk maakt verschillend te mogen zijn. Mbembe laat zien dat zelfonderzoek en kritische analyse van de menselijke terreinen waarop het verschil een rol speelt zoals taal, kunst en seksualiteit nodig zijn om verder te komen. 'Daartoe moeten we onze verschillen samenleggen en onze opvattingen over gerechtigheid en verantwoordelijkheid verruimen', zegt hij.

Bibliografie

- Agamben, G. (2002). *Homo sacer – De soevereine macht en het naakte leven* (vert. Ineke van der Burg). Boom Parresia.
- Appiah, K. (. (2016). *Erecode*. Amsterdam: Boom.
- Appiah, K. (2007). *Kosmopolitisme: Ethiek in een wereld van vreemden*. Amsterdam: Prometheus.
- Arendt, H. (1976). *Denken: Deel één van het leven van de geest-Synopsis* (T. Graftdijk, Vert.). Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Arendt, H. (1977). *The Life of the Mind: The groundbreaking investigation on how we think*. New York/San Diego/London: Harourt.
- Arendt, H. (2004). *Verantwoordelijkheid en Oordeel* (M. Soltenkamp, Vert.). Rotterdam: Lemniscaat.
- Arendt, H. (2005). *Totalitarisme* (R. Peeters, & D. d. Schutter, Vert.). Amsterdam: Boom.
- Arendt, H. (2021). *Antisemitisme* (Willem Visser vert.). Amsterdam: Boom .
- Arendt, H. (2022). *Imperialisme* (Willem Visser vert.). Amsterdam: Boom.
- Beauvoir, S. ., (1990). *de Tweede Sekse: Feiten, mythen en geleefde werkelijkheid [le deuxième sexe]* (J. Hardenberg, vert.) (10e druk). Utrecht: Bijleveld.
- Beauvoir, S. d. (1975). *De Ouderdom [la vieillesse]* (J. Hardenberg, vert.). Utrecht: Bijleveld.
- Bregman, R. (2013). *De Geschiedenis van de Vooruitgang* . Amsterdam: De Bezige Bij.
- Chang, H.-J. (2011). *23 Dingen die ze je niet Vertellen over het Kapitalisme* (E. Lof, Vert.) (5e druk) . Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers.

- El Rhazoui, Z. (2018). *Vernietig het islamitisch fascisme (Mario Molegraaf vert.)*. Amsterdam: Prometheus.
- Essed, P. (2018). *Alledaags racisme*. Amsterdam: VanGenneep.
- Fanon, F. (2021 -oorspronkelijk 1952). *Black skin White masks (Richard Philcox vert.)*. Londen: Penguin.
- Fink, H. (1985). *Social Philosophy*. London/New York: Methuen.
- Foucault. (2004). *De geboorte van de biopolitiek, Colleges aan het College de France 1979 vert. Jeanne Holierhoek*. Amsterdam : Boom.
- Foucault, M. (1988). *De Orde van het Spreken (T. Widdershoven, Vert.)*. Amsterdam: Boom Meppel.
- Foucault, M. (1989). *Discipline, Toezicht en Straf: De geboorte van de gevangenis (vertalerscollectief)*. Groningen: Historische Uitgeverij Groningen.
- Foucault, M. (2004). *Breekbare Vrijheid: Teksten & Interviews (E. Bolle, R. v.d. Boorn, Y. v. Kempen, M. Lambrechts, M. v. Nieuwestad, L. Romeo, ..., T. Widdershoven, Vert.)*. Amsterdam: Boom/Parrèsia.
- Gabriel, M. (2021). *Morele vooruitgang in duistere tijden (vert huub Stegeman)*. Amsterdam: Boom.
- Gasset, J. (2015). *De opstand van de massamens (D. Boomsma, vert.)*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Bell, K. T. (2014). *Hannah Arendt and the Negro Question*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University press.
- Habermas, J. (1981). *Theorie des kommunikativen Handelns I en II*. Suhrkamp.
- Harari, Y. (2017). *Homo Deus, Een kleine geschiedenis van de toekomst (I.Pieters vert.)*. Amsterdam: Thomas Rap.
- Joseph, C. (2005 (oorspronkelijk 1902)). *Hart der duisternis (Bas Heijne vert.)*. Amsterdam: Amstel uitgevers .
- Karskens, M. (1986). *Foucault: Waarheid als Macht:Een onderzoek naar de filosofische ontwikkeling van Michel Foucault: Deel 1*. Stichting Te Elfder Ure.
- Karskens, M. (1986). *Foucault: Waarheid als Macht:Een onderzoek naar de filosofische ontwikkeling van Michel Foucault: Deel 2*. Stichting Te Elfder Ure.
- Luyendijk, J. (2007). *Een Tipje van de Sluier:Islam voor beginners (13e druk)*. Amsterdam: Uitgeverij Podium.
- Luyendijk, J. (2008). *Het Zijn Net Mensen:Beelden uit het Midden-Oosten (23e druk)*. Amsterdam: Uitgeverij Podium.
- Neiman, S. (2023 (2de druk)). *Links is niet woke (Sonja Matthews vert.)*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Ortega y Gasset, J. (1933). *De Opstand der Horden (dr. J. Brouwer, Vert.)(5e druk)*. 's-Gravenhage: H.P. Leopolds Uitgevers-mij. n.v.
- Sartre Jean, P. (1970). *Kolonialisme en neokolonialisme (Benjo Maso vert)*. Amsterdam: Bezige Bij.

Sloterdijk, P. (2011). *Je Moet Je Leven Veranderen: Over anthropotechniek* (H. Driessen, Vert.)(2e druk). Amsterdam: Boom.

Tarawally, B. (2018). *Gevangen in zart wit denken, en hoe we kunnen ontsnappen*. Utrecht: Ten have.

Tocqueville, A. (2012). *Over Democratie in Amerika* (H. Daalder, & A. Kinneking, Vert.)(3e druk). Amsterdam: Lemniscaat.